

УДК 271.2-1 Фотије, цариградски патријарх
271.2-144.896

Милица Ракић

Медицинска школа — Звездара, Београд

Пневматологија Фотија Цариградског

Abstract: Тема овога рада је приказ Фотијевог богословља о Духу Светоме, будући да је његова пневматологија веома мало обрађивана на српском језику. Ауторка интерпретира два Фотијева дела: *Окружну њосланицу* и *Мисѡаіоіију о Духу Свеѡом* и представља их у богословско-историјском контексту. Пре свега, будући да је Фотије током векова стекао епитет контроверзне личности, треба га адекватно лоцирати конкретан историјски оквир, да бисмо били у стању да разумемо његове ставове. Тек потом донекле можемо и да продремо у његову пневматолошку аргументацију. Тако ауторка издваја главне богословске карактеристике овог светог оца.

Key words: Дух Свети, пневматологија, тријадологија, икономија, филиокве, узрок, извор, начело, исхођење.

1. Увод

*Дух је једносушѡан са Оцем јер исходи од Оца, а са друге сѡране, Дух не исходи од Оца зајѡ шѡ је једносушѡан са Оцем.*¹

Писати о светом патријарху цариградском Фотију и његовом богословљу о Духу Светом тешко је из више разлога, пре свега, због недостатака извора који би на објективно приказали Фотија.² Затим, проблем представља и то што је о Фотију веома мало писано на српском језику. Радова који се баве историјским расветљавањем околности времена у коме је Фотије живео има, али дела која се баве Фотијем као богословом ретка су.³ Трећа тешкоћа с којом

* r.milica2@gmail.com

¹ Свт. Фотїј, патр. Константинопольскїј, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бесѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, одељак 91.

² Према Лемерлу (Lemerle, Paul, „Фотије и класицизам“, *Бесега* 1–4, 1994, Нови Сад, 113), карактер дела која су посвећена Фотију врло често су надахнута римском или антиримском, латинском или антилатинском страху, што нам није од помоћи.

³ Једина два дела која се баве пневматологијом Фотија Цариградског, и то неким аспектима, на српском језику су: Јакшић, Д., „Свети Фотије, патријарх Цариградски и његово учење о личном својству Духа Светога“, *Бојословље* 3, 1926, као и Поповић, Ј., *Дојмайшика*

се сусрећемо јесте комплексност историјско-политичких околности времена у коме је патријарх Фотије живео. И напоследку, као проблем се јавља и крајње дивергентно мишљење које источни и западни богослови, и још више историчари, и дан-данас, имају по питању личности Фотија Цариградског. Веома је тешко разлучити у обиљу дела која се даве личношћу Фотијевом шта је пристрасно мишљење а шта реално и објективно мишљење научника, како по питању времена у коме је живео Фотије, тако и по питању личности које су га окруживале и са којима је ступао у однос. Фотије је углавном интерпретиран као контроверзна личност. На Истоку је препознат као један од Светих отаца Цркве. На Западу његово име се везује за чувену синтагму „Фотијева шизма“⁴, коју су на њега накачиле фанатичне присталице филиоквизма тек неки век после његовог живота⁵. Веома је мали број западних научника који су Фотија видели на другачији начин⁶. У том смислу свакако треба да остану забележена имена П. Лемерла (Lemerle), В. Гримела (Grumel), Џ. Фарела (Farrell), Р. Хоа (Haugh) и, још више, Ф. Дворника (Dvornik)⁷, који су у 20. веку дали објективно и научно утемељено мишљење у вези са Фотијевим делањем. Тиме су, ето, после једанаест векова бацили значајне зраке светлости на овога верног праоца истине.

Иако је тема овога рада уско повезана са богословским проблемом у вези са учењем о Духу Светоме, ипак, да би разматрање овог проблема било колико-толико успешно, неопходно је да се осврнемо и на историјски оквир у коме је Фотије делао. Тако ће овај рад на један богословско-историјски начин покушати да расветли и сажето прикаже богословље Фотија Цариградског о Духу Светоме. Извори на којима ће се темељити овај рад јесу Фотијева *Окружна йосланица*⁸, упућена источним патријарсима 866. године и *Мистајологија о*

йравославне Цркве, I, Задужбина „Свети Јован Златоусти“ – Манастир Гелије, Београд – Ваљево, 2003, 214–223.

- ⁴ Према Ј. Поповићу (Поповић, Јустин, *Дојмајика йравославне Цркве*, I, Задужбина „Свети Јован Златоусти“ – Манастир Гелије, Београд – Ваљево, 2003, 222–223, разлог због кога је на Западу настао овај израз јесте следећи: да би оправдали своје учење о исхођењу Св. Духа и од Сина, римокатолички се богослови позивају на учење неких источних отаца и тврде да је између Источне и Западне Цркве, до патријарха Фотија, постојала само формална разлика у учењу о исхођењу Светога Духа, јер је Источна Црква, тобоже, изражавала то учење формулом: *од Оца кроз Сина*, а западна — формулом: од Оца и Сина (*Filioque*); у тим формулама није било стварне супротности, кажу римокатолици; управо је патријарх Фотије створио нову јерес: фотијанску, која руши јединство у Тројици.
- ⁵ Јевтић, Атанасије, „Опасности тријадолошких јереси у савременој теологији“, *Бојословље* 1–2, 1982, 42.
- ⁶ Lemerle, Paul, „Фотије и класицизам“, *Бесега* 1–4, Нови Сад, 1994, 113, пише да је западна историографија, или тачније католичка, чак доскора посматрала Фотија као омраженог схизматика, односно критичара филиоквеа, парадоксално мешајући незнање и пристрасност.
- ⁷ Пре свега имамо у виду Дворников чланак: „The Patriarch Photius in the Light of Recent Research“, München, 1958, као и рад „The Photian Schism: History and Legend“.
- ⁸ Пун наслов гласи: „Окружна посланица Архиепископским престолима Истока, велим Александрије, и осталих, у којој расправља о неким поглављима и како не треба говорити да

*Духу Светом*⁹. Ово дело је и до данашњих дана остало најтемељније дело које се бави пнеуматологијом посматрано са аспекта додатка *Filioque*. Поред ова два дела постоје и још нека Фотијева писма, и догматско-полемички списи¹⁰ у којима се Фотије спорадично бави питањем латинског додатка *Filioque*. Та дела неће бити разматрана у овоме раду, пошто нису преведена на српски језик, са једне стране, и зато што је *Мистаіоіија* — коју је Фотије писао у свом зрелом добу, када се повукао са патријарашког трона¹¹, у миру и тишини, далеко од црквено-политичких трвења — најпотпуније његово дело о Духу Светом.

Циљ нашег рада је да концизно изложимо Фотијево богословље о Духу Светоме, стављајући га у адекватан историјски оквир, потом да уочимо главне одлике Фотијево пнеуматологије, као и да прикажемо њен значај.

2. Фотијева Пнеуматологија у раној фази

Разлози због којих је Фотије уопште био подстакнут на писање дела у вези са учењем о Духу Светом били су пре свега пастирски¹². Наиме, *Окружна њосланица ујућена истјочним ѡаширијарсима*, у којој он систематично и

Дух происходи од Оца и Сина, него само од Оца“. Постоји више превода ове Посланице на српски језик. Један је урадио В. Панајотис у: *Теолошки њоілеги* 1–4, Београд, 1992, 211–231. Други је превод В. Панајотиса у редакцији Р. Поповића у: *Извори за црквену истјорију*, Београд, 2001, 135–147. Трећи превод, који смо користили у раду, јесте превод еп. Атанасија Јевтића у: *Свешћени канони*, Православни богословски факултет, Београд, 2005, 585–594.

- ⁹ Превод овог Фотијевог дела не постоји на српском језику. Ми смо се у раду користили преводом на руски: Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духъ“, *Духовная бесѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005. Занимљиво је да на Западу ово Фотијево дело није преводено на латински језик све до 19. века. Тада га је превео Ј. Р. Migne и бенедиктински монаси. У 20. веку нам је познат превод Џ. П. Фарела: Farell, Joseph P., *Saint Photios—The Mystagogy of the Holy Spirit*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 1987.
- ¹⁰ Овде пре свега мислимо на Фотијево *Писмо еѡискоју аквилејском*. Према Серафиму Роузу (Роуз, Серафим, *Блажени Авјустѡин*, Београд – Шибеник, 2008, 51) овај епископ аквилејски био је један од највећих апологета филиоквеа на Западу.
- ¹¹ Мейендорф, Иоан, *Введение в святоотеческое богословие (конспекти лекций)*, New York, 1985, 323.
- ¹² Када говоримо о разлозима због којих је Фотије био подстакнут да разјасни богословље о Духу Светоме, морамо да обратимо пажњу и на западне научнике и на њихово виђење Фотијевих разлога за развијање своје пнеуматологије у вези са филиоквеом. Једно од типичних западних виђења Фотија даје Катенбуш (Kattenbusch). Наиме, он, пошто не налази да Фотије у *Амфилохији* обрађује проблем филиоквеа како га обрађује у *Мистаіоіији*, закључује да је то стога што Фотије у тренутку када пише *Амфилохију* нема посебан *интерес* да пише о филиоквеу. Дакле, једини разлог, закључује Катенбуш, због кога Фотије пише против филиоквеа јесте да би нападао Запад. Ово се идеално уклапа у западно етикетирање Фотија као личности која је била главни кривац за „шизму“ (отуда назив „Фотијева шизма“). Наравно, постоје и часни изузеци.

укратко разматра питање филиоквеа¹³, била је подстакнута проблемом који се догодио у Бугарској. „Млади и новообращени народ бугарски“¹⁴, чији је кум био Фотије, дошао је у опасност да прими искривљене и изновачене обичаја који су се усталили на Западу, а које су у Бугарској почели да проповедају франачки мисионари са Запада. Да бисмо схватили о каквом се брижном¹⁵ архипастору ради, навешћемо речи самог патријарха цариградског: „Али ми их оплакујемо, и нећемо дати сна очима својим док их не подигнемо из пада, нити дремежа већама својим док их не уведемо, колико је могуће, у насеља Господња“¹⁶. А још сликовитије нам говоре следеће Фотијеве речи: „Бисмо рањени усред срца и утробе дубоком раном, као кад би пред очима неко видео чедо своје утробе раскидана и растрзана од ајкула и звери“¹⁷. Разлог што Фотије разрађује богословља о Духу Светом, поред пастирског, свакако је и његов темељан приступ проблемима. Овом човеку „чудесне ерудиције“¹⁸ свакако је било важно да разјасни сваки проблем који би се појавио, а посебно када је у питању богословље, и то богословље у оном изворном значењу те речи, дакле, као богословствовање о Светој Тројници. „А зна и најмање порицање предања да доведе до презира свеукупног догмата вере“¹⁹ — ово су Фотијеве речи из којих можемо видети о каквом истанчаном богослову се ради.

¹³ Поред овог проблема, Фотије разматра и проблем у вези са употребом бесквасних хлебова, поимањем валидности свете тајне миропозања извршене од свештеника, поста у суботу, целибатног свештенства која су се појавила у пракси на Западу, а што су франачки мисионари кренули да као „*зло семе*“, како каже Фотије, сеју међу млад у вери, тј. новокрштени народ бугарски. Овом *Окружном посланицом Источним патријарсима*, Фотије жели да сазове Васељенски Сабор. Тај сабор је и сазван у лето 867. године на коме је, према Острогорском, *пог царевим председништвом бачена анаџема на папу Николау I, римска наука о происхођењу Светог Духа осуђена као јеретичка, а мешање Рима у питања византијске цркве проглашено незаконитим*. Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд, 1947, 229. Али према Mango, Cyril, *Introduction, у: The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Massachusetts, 1958, 22, Сабор из 867. године у Цариграду није имао намеру да се првенствено или само бави изноваченом доктрином латинских мисионара. Сабор је сазван да би биле осуђене, генерално, све јереси, а посебно иконоборство које је била најактуелнија јерес која је потресала Цркву тада. Такође је Сабор признао и потврдио Седми Васељенски Сабор из 787. године, а који се бавио иконоборачком јереси. Сабор из 867. је разматрао и оптужбе италијанских епископа против папе Николе.

¹⁴ Фотије Цариградски, *Окружна посланица*, у: *Свешћени канони Цркве*, Богословски факултет, Београд, 2005, 590.

¹⁵ А не како Фотија приказују извесни западни теолози и историчари, који у њему виде лукавог дипломату, амбициозног патријарха и изнад свега великог мрзитеља Запада.

¹⁶ *Ист.*

¹⁷ *Ист.*

¹⁸ Татакис, Василије, *Византијска философија*, Београд–Никшић, 2002, 136.

¹⁹ Фотије Цариградски, „*Окружна посланица*“, у: *Свешћени канони Цркве*, Богословски факултет, Београд, 2005, 587.

Са проблемом око филиоквеа Фотије је био упознат одраније, преко превода латинских списа на грчки²⁰, као и из разговора са истакнутим палестинским монасима који су били укључени у спор око филиоквеа почетком 9. века,²¹ када су дошли у сукоб са бенедиктинским монасима који су на Литургији користили додаток у Символу вере²².

Од самог почетка, Фотије је овај проблем разматрао као тријадолошки²³. А и како би другачије постављао овај проблем, када је за ухо једног настављача јелинског богословља ово „и од Сина Дух Свети исходи“, било повезано са схватањем самог бића Божјег, тј. онога што Он јесте пре векова, пре домостроја спасења рода људског²⁴. Овде се Фотије показао као дословни следбеник тријадологије кападокијских отаца²⁵. За западни менталитет филиокве је био, а — чини нам се — у извесној мери и остао²⁶, нужан наставак богословља о Светој Тројици; нужан стога што, према западним богословима, на бољи начин појашњава тријадологију, те стога и оправдан додаток у Символу вере. Судар ова два менталитета, са једне стране источног, оличеног у јелинској мисли, и западног, са друге стране²⁷, догађао се још од првих векова историје Цркве²⁸. Међутим, када су богословски проблеми били уплетени и у канон-

²⁰ Пеликан, Јарослав, „Богословски узроци раскола између Истока и Запада“, у *Вигослов* 13 (преображењски број) Манастир Тврдош, Требиње, 2006, 52.

²¹ О овом спору детаљније у: Поповић, Јустин, *Домаћиника њавославне Цркве*, I, Београд, Задужбина „Свети Јован Златоусти“, Ваљево, Манастир Гелије, 2003, 216; и Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year)*, The University of Chicago, 1974, 183–184.

²² Mango, Cyril, „Introduction“, у: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Massachusetts, 1958, 22.

²³ Упореди са: Зизијулас, Јован, „Један јединствени извор“, *Вигослов* 23, 2001, Манастир Тврдош, Требиње: „Изгледа да је у јелинској патристици појам 'узрока' био аргумент од посебне важности и значаја у вези са Filioque.“

²⁴ Јован Зизијулас (*Ог маске до личносћи*, Октоих, Подгорица, 1999, 23, фн. 27, каже: „Са овом темом је непосредно повезан проблем *Filioque*. Западу, као што потврђује проучавање Августина и Томе Аквинског, њиховог тројичног богословља, није било тешко да заговара *Filioque*, тј. учење да Дух Свети исходи 'и од Сина', управо стога што је поистовећивао биће — τὸ εἶναι — онтолошко начело Бога, са Његовом суштином — τὴν οὐσίαν прије него са личношћу — πρόσωπον — Оца.“

²⁵ Јевтић, Атанасије, *Фотије њаџријарх цариградски — живој и дела* (аудио-запис предавања из Патрологије на Богословском факултету СПЦ).

²⁶ В. како В. Каспер гледа на проблем додатка: Kasper, Valter, *Ne postoje dva Hrista: besede i predavanja*, Beogradska nadbiskupija, Beograd, 2004, 21–26.

²⁷ О овоме в. Јевтић, Атанасије, „Православно богословље о Светом Духу“, у: *Духовносћ њавославља*, Храст, Београд, 2001, 192: „У позадини сукоба око Filioque откривале су се корените разлике у богословским схватањима и о самом Богу, што је највероватније плод различитог духовног опита и искуства у веровању и доживљавању тајне Тројичног Бога (= тријадологије) и Богопознања и Богоопштења, затим у схватању и доживљају благодати, спасења и обожења човека.“

²⁸ Тачније, када на историјску сцену ступа Августин са својим схватањем богословља на Западу, понајвише онако како је оно изражено у његовом делу *De Trinitate*, а на Истоку појавом кападокијских отаца и њиховог поимања богословља.

ску структуру Цркве²⁹, овај проблем је попримио карактер који ће одвести Исток и Запад у колизију.

Већ од самог почетка Фотије без околишања филиокве сматра изумом „зле змије“ (Ис 27, 1).³⁰ Пошто то поставља као тријадолошки проблем, Фотије у њему види две опасности. Прво — да се са филиоквеом *уводе два узрока* (δύο αἰτίαι): „Сина и Духа — Отац, а Духа опет — Син“³¹, а увођењем два узрока не може се избећи ни „сложеност (τὸ σύνθετον) у Богу“³². Друга опасност јесте изведена из прве чињенице, а то је „да се монархија (Једноначалство Божанства) разлива (διθραίνει) у двобоштво, и да се не мање од јелинске митологије, хришћанска теологија (= догословљење о Светој Тројици — тријадологија) раздија“³³.

Фотије се са жељом за одговором, који треба да дође од Запада, што се није догодило за Фотијева живота, пита због чега је уопште потребно у догословљу и пракси, да Дух Свети исходи и од Сина. „Јер ако је исхођење од Оца савршено, а савршено је, јер је (Дух) Бог савршен од Бога савршеног, какво је и чему је исхођење од Сина? Јер то је сувишно и непотребно. И још: Ако Дух исходи од Сина, као од Оца, зашто се и Син не рађа од Духа, као од Оца, да би безбожницима све било безбожно.“³⁴

Исхођење, рађање, нерођеност Фотије сматра за лична (= ипостасна) својства Лица Свете Тројице, која су *нейрелазна*, тј. она су личносна особеност сваке ипостаси (Оца да је нерођен, да рађа Сина и исходи Духа Светог; Сина да је рођен од Оца; и Духа да исходи од Оца) и као таква нам омогућавају да на неки начин, колико је људској природи могуће, сагледају Бога као љубав. Фотије то овако формулише: „Све што није заједничко Сведржитељној и Једносуштној и Натприродној Тројици, то је (онда) својствено само једном од Тројице.“³⁵ Као и: „све што се сагледава и говори у Свесветој и Једноприродној и Надсуштственој Тројици, свакако је или заједничко (свој Тројици), или

²⁹ Једно је када локална Црква има своју праксу и њоме живи, а сасвим је друго када ту праксу тежи да несаборски наметне другој локалној Цркви. То се управо догодило са филиоквеом. Докле год је Западна Црква имала свој став о томе и ту реалност сама живела, Источна Црква — иако је наравно, реаговала на филиокве од самог почетка — није реаговала као што ће то Фотије учинити. Наиме, када је Западна Црква кренула у мисионарење у Бугарску 866, са изноваченим учењем филиокве и изноваченом праксом (што није потврђено саборно и што није било познато и примењивано у Источној Цркви), тек тада је Фотије *Окружном посланицом* позвао источне патријархе да просуде, тачније осуде, то учење и праксу. О овоме у: Mango, Cyril, „Introduction“, у: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Massachusetts, 1958, 21–22.

³⁰ Фотије Цариградски, „Окружна посланица“, у: *Свешћени канони Цркве*, Православни богословски факултет, Београд, 2005, 588.

³¹ *Исѿо*.

³² *Н. г.*, 589.

³³ *Н. г.*, 588.

³⁴ *Исѿо*.

³⁵ *Н. г.*, 590.

је само једнога од Тројице.³⁶ Тако, из ове преспективе за Фотија филиокве уноси једу забуну, јер „ако се у исхођењу Духа од Оца препознаје Његово (лично = ипостасно) својство... онда ће се Дух (када као богословску чињеницу устврдимо филиокве) разликовати са више својстава од Оца неголи Син. Ако се са више разлика издваја Дух неголи Син, онда ће Син бити ближи Очевој суштини неголи Дух. И тако се опет пројављује против Духа Македонијева (= духоворачка) дрскост“.³⁷ Такође, ако узмемо да је ипостасно својство Духа Светога, поред исхођења од Оца, и исхођење од Сина, онда се с правом Фотије пита: „Је ли то исто исхођење, или је супротно (оном) Очевом? Јер, ако је једно исто, како се не мешају (лична) својства, којима једино Тројица је — Тројица, и јесте и карактерише се да се поштује као Тројица? Ако је, пак, супротно оном, како нам онда Манес и Маркион не долазе опет натраг тим речима, истичући поново богоборни језик против Оца и Сина?“³⁸ „И још: ако је Син рођен од Оца, а Дух од Оца и Сина исходи, каква је то новотарија Духа, и зашто и нешто друго не исходи од Њега? Како се закључује из њихове богоборне мисли, нису три него четири Ипостаси. Боље рећи, безбројне су, јер четврта од њих увек производи неку другу, и она опет неку другу, докле тако не упаднемо у јелинско многобоштво.“³⁹ Неопходно је на овом месту појаснити зашто је за Фотија филиокве јелинско многобоштво, поновно враћање Македонија, Манеса, Маркиона, једном речју, јерес, будући да су у питању речи које носе одређену тежину.

Источна тријадологија почива на томе да је Света Тројица Отац, Син и Дух Свети. Однос који постоји међу Ипостасима је такав да осигурава Њихово јединство. Тако, имамо дефиницију да је Отац — и само Отац — извор (ππηγή) и начело (ἀρχή) и узрок (αἰτία) Свете Тројице. Јединство Тројице је сачувано само уколико је узрок (αἰτία) како Сина тако и Духа, Отац. Свака другачија теорија јесте саблазан и поновно враћање на многобожачки политеизам.⁴⁰

Фотије ће касније у *Мистиаοίији* писати: „Отац је најближи узрок Духа, једнако као и Сина, јер је од Оца непосредно како рађање тако и исхођење“.⁴¹ И Пеликан пише да је најбоља слика која се може представити када богословствујемо о Светој Тројици управо та да је „Отац центар о који се две руке (Син и Дух Свети) заједно држе“⁴². Стога је у истом духу упућено

³⁶ *Исѿо*.

³⁷ *Н. г.*, 588.

³⁸ *Н. г.*, 589.

³⁹ *Исѿо*.

⁴⁰ О овоме погледати код Пеликана (Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year)*, The University of Chicago, 1974, 197.

⁴¹ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, 62. одељак.

⁴² Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year)*, The University of Chicago, 1974, 197.

и Фотијево питање: „Ако исхођење Духа од Оца доприноси бићу (ὕπαρξις = постојању), шта ће Духу допринети Његово исхођење од Сина, кад му је довољно исхођење од Оца за биће (постојање)?“⁴³

На опаску Запада да је филиокве оправдан јер сам Христос у Јеванђељу каже да и Његово што је Очево, Фотије вели: „ако је све што је заједничко Оцу и Сину, то онда мора бити заједничко и Духу Светоме јер је и Он Бог.“⁴⁴ А када ствари поставимо тако онда излази да „ће Дух исходити и сам од Себе, и биће почетак сам Себи, и истовремено биће и узрок, и узроковани.“⁴⁵ „И још: Ако су Латини изновачили да: оно у чему је Оца и Сина заједница (κοινωνία), да тиме Духа одвајају, онда, пошто је Отац са Сином сједињен по суштини, а не да се по неком од својстава спаја у заједницу, они дакле искључују Духа из сродности по суштини (са Оцем и Сином).“⁴⁶

Фотије сматра да филиокве „одузима исхођење Духа Светога од Оца“⁴⁷. Јер ако се исхођење Духа Светога односи на Сина, онда се, према Фотију, мора устврдити — да би се очувало јединство Свете Тројице и да се не би упало у двобоштво и многобоштво — да исхођење Духа Светога припада Једном од Свете Тројице. Ако, дакле, оно припада Сину, онда не припада и Оцу. Дакле, за Фотија је логички, у сфери тријадологије, немогуће рећи да и од Оца и од Сина исходи Дух Свети. Шта би се догодило када би Дух исходио од Сина? — „Ако је Дух од Сина, зашто се онда они нису од почетка дрзнули да разоткрију то догоборство, пошто не само да Сина укључују у исхођење Духа, него то исхођење одузимају и од Оца? А томе је доследно: да са исхођењем уједно преместе и рођење: да ни Син није од Оца, него да дунцају да се Отац рађа од Сина, да не буду само предводници безбожника, него и помахниталих.“⁴⁸

Фотије свој став по питању филиокве проверава и темељи на Предању Цркве, пре свега на Јеванђељу, па се пита који је то јеванђелиста икада рекао тако нешто⁴⁹. И у овом контексту као у науци познат *locus classicus* наводи: „А када дође Утешитељ, кога ћу вам ја послати од Оца, Дух Истине, који од Оца исходи, он ће свједочити за мене“ (Јн 15, 26). Фотије се такође позива и на ауторитет Саборâ, на којима никада није био саборно потврђен филиокве. Касније, после Фотија, појавиће се мноштво западних догослова који ће, можда потакнути управо овом замерком Фотијевом, покушавати да докажу како филиокве није њихов изум, већ је оно исповедање вере које се темељи на учењу Светих отаца⁵⁰. Тако ће се, на пример, позивати на Атанасија Ве-

⁴³ Фотије Цариградски, „Окружна посланица“, у: *Свешћени канони Цркве*, Православни богословски факултет, Београд, 2005, 589.

⁴⁴ *Исѿо.*

⁴⁵ *Исѿо.*

⁴⁶ *Исѿо.*

⁴⁷ *Н. г.*, 590.

⁴⁸ *Исѿо.*

⁴⁹ *Н. г.*, 589.

⁵⁰ О овоме в.: Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the devel-*

ликог, Василија Великог, Григорија Богослова, Григорија Ниског, Кирила Александријског и, напоследку, највише на Максима Исповедника⁵¹.

3. Фотијева пнеуматологија у зрелој фази

3.1. Историјски осврт

Од времена када је Фотије упутио *Окружну њосланицу* источним патријарсима па до око 890. године, када је написао *Мисѡаіоіију о Духу Свѡјом*⁵², прошло је двадесетак година. Тај не тако кратак период Фотијевог живота испуњен је разноврсним проблемима, који су долазили како са Запада, тако и из његове Византијске империје. Пре свега, доласком цара Василија Македонца (877–886)⁵³ на византијски престо, а он је — да би успоставио пријатељске односе са Римом, који су му у то време били потребни — жртвовао Фотија⁵⁴ (тј. сменио га с катедре цариградског патријарха и довео Игњатија, који се по други пут нашао на трону цариградског патријарха). Међутим, број Фотијевих присталица је био велики⁵⁵, те се сукоб његових и Игњатијевих присталица и даље наставио. Фотијеви су били наклоњени образовању, а Игњатијеви су припадале кругу зилота и на науку су гледали подозриво. Фотије је био „оптуживан да је своје време посвећивао изучавању забрањених наука, тј. астрологије и магије. Једно легендарно предање, ехо таквих расположења према Фотију, тврди да је Фотије у младости продао своју душу једном јеврејском магу!“⁵⁶ Поред своје оданости наукама, „Фотије је и својом либералном употребом икономије учинио да буде непопуларан у монашким круговима, за живота, а и после смрти“⁵⁷.

Већ 875. цар Василије Македонац враћа Фотија у Цариград и, штавише, поверава му школовање своја два сина. То није учинио само због сукоба Фотијевих и Игњатијевих присталица већ је и зато што збацивањем Фотија није успео да придобије Рим, који је желео јурисдикцију над Бугар-

opment of Doctrine, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year), The University of Chicago, 1974, 190.

⁵¹ Ову проблематику разматра Ј. Поповић (Поповић, Јустин, *Доімајѡика ѡправославне Цркве*, I, Београд, Задужбина „Свети Јован Златоусти“, Ваљево, Манастир Ђелије, 2003, 223–228).

⁵² С обзиром на то да у науци није тачно утврђено када је Фотије написао *Мисѡаіоіију*.

⁵³ Он је од дворског коњушара дошао до царског престола хировитим одлукама цара Михаила III, кога је Василије, као и Варду (са Михаилом III), убио. — Острогорски, Георгије, *Исѡорија Визанѡије*, Београд, 1947, 232.

⁵⁴ *Исѡо*.

⁵⁵ „Свети Фотије“, у: *Исѡина IX/11*, 2004, 99–100 (енгл. оригинал: *The Lives of the Pillars of the Orthodoxy*, Compilation and translation by Holy Apostles Convent, Buena Vista, Colorado, 1990): „Фотије је и за време првог прогонства 869/75. г., када је протеран након сабора у Цариграду 869. г. у манастир Пресвете Богородице на Босфору, имао подршку својих присталица.“

⁵⁶ Татакис, Василије, *Визанѡијска философија*, Београд–Никшић, 2002, 137.

⁵⁷ Мајендорф, Јован, *Визанѡијско доіословље*, Плато, Београд, 2001, 91.

ском Црквом, што како Фотије, тако ни цар Василије нису никада могли да одобре⁵⁸. Године 877. стари патријарх Игњатије умире и Фотије поново долази на патријарашки престо. Овога пута — за разлику од првог, када папа Никола I⁵⁹ није желео да потврди Фотија за легитимног, тј. канонског цариградског патријарха — Фотија је признао и Рим. Према Острогорском, „услови за које је папа Јован VIII везао ово признање остали су само на хартији. У присуству папских легата и 383 епископа, Фотије је у новембру 879. године држао сабор⁶⁰ који је за њега представљао изванредну сатисфакцију, јер су ту опозване одлуке сабора из 869/70. године“⁶¹, када је Фотије осуђен. Такође, сабор из 879. године осудио је додатак *Filioque* у Символу вере и одбио је да призна папску јурисдикцију над Илириком и Бугарском. Међутим, стање ствари се мења доласком цара Лава VI на престо. Фотије је одмах уклоњен, а за патријарха је Лав VI⁶² (886–912) довео свог млађег брата Стефана (који је имао свега шеснаест година; овим је Лав прекршио канон Светих сабора којим се одређује старосно доба кандидата за ступање у клир⁶³). Због овог немилостивог догађаја Фотије је практично искусио да је стварност другачија од онога како ју је он замишљао и учио у погледу односа државе и Цркве: да државно-црквени организам представља идеално јединство над којим се уздижу цар и патријарх, који се, као поглавари васељене, у савршеној слози старају о благостању човечанства; световни поглавар брине се о материјалном, духовни о духовном благу поданика⁶⁴. Фотије је после овога догађаја живео у манастиру Јерија, поново се посвећујући својим омиљеним, научно-образовним активностима. Плод тога периода⁶⁵ била је *Мистаїологіја о Духу Светијоме*, која заокружује Фотијеве расправе са Латинима на тему филиоквеа. Умро је највероватније 6. фебруара⁶⁶ 891. године⁶⁷.

⁵⁸ Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд, 1947, 233–234.

⁵⁹ *Истѳо*, 233. Папу Николу I Острогорски описује као смелог и енергичног политичара коме је главна тежња била да учврсти римски универзализам.

⁶⁰ Овде Острогорски даје примедбу да се дуго веровало како је сабор из 879. године у Цариграду изазвао нови раскол између Рима и Цариграда и како је после њега дошло до друге „Фотијеве шизме“. Неоснованост овог веровања, према Острогорском, доказали су Ф. Дворник (у делу *Друја Фотијева шизма*), као и В. Гримел.

⁶¹ *Н. г.*, 232.

⁶² Син цара Василија Македонца.

⁶³ Dvornik, Francis, „The Patriarch Photius in the light of recent research“, München, 1958, 45, фн. 49.

⁶⁴ Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, Београд, 1947, 237.

⁶⁵ Kattenbusch, F., „Photius (Life and writings)“, 2007, прегледано 26. 10. 2007. на: <http://www.ccel.org/s/schaff/encyc/encyco9/htm/ii.lxiii.htm>. Аутор сматра да је *Мистаїологіја* написана између 885. и 888. године.

⁶⁶ Када се и литургијски прославља у православној Цркви, односно 19. фебруара по новом календару.

⁶⁷ Dvornik, Francis, „The Patriarch Photius in the light of recent research“, München, 1958, 45.

3.2. Мистагогија⁶⁸ о Духу Светом

Фотијева *Мистагогија*⁶⁹ у патрологији се сврстава у догматско-полемичка дела. Она је најпознатије Фотијево полемичко дело⁷⁰, али исто тако и најпознатије полемичко дело које разматра филиокве написано на Истоку⁷¹. Превод који смо користили у раду јесте руски (пошто на српски језик није преведена), **Фотій Константинопольскій, Слово тайноводственное о Святомъ Духъ**, Журналъ „Духовная бестѣда“ на 1866 годъ., переводъ съ греческаго ѱроф. Е. И. Ловягина⁷². Занимљиво је да је ово први превод *Мистагогије о Духу Светоме* на руски језик и да је он настао тачно после хиљаду година откад је Фотије започео своје систематско излагање пневматологије у вези са филиоквеом. „До 1866. године Мистагогија није била преведена ни на један језик! Запад је остао без превода Мистагогије кроз читав средњи век. Ово дело је битно не само због полемичког односа који је као арсенал непобедивог оружја против паписта (Латина), већ и због свог високог теолошког и литерарног нивоа. Да није можда ово разлог због кога на Западу издавач

⁶⁸ Наслов оригинала је „ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΑΣ καὶ ΟΤΙ ΩΣΠΕΡ Ο ΥΘΕΣ ΕΚ ΜΟΝΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΙΕΡΟΛΟΓΕΙΤΑΙ ΓΕΝΝΑΣΘΑΙ, ΟΥΤΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΕΚ ΜΟΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΕΙΤΑΙ ΕΚΟΠΡΕΥΕΣΘΑΙ. ΛΕΓΕΤΑΙ ΔΕ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΕΙΝΑΙ ΩΣ ΤΟΟΟΥΣΙΟΝ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΜΕΝΟΝ ΔΙ' ΑΥΤΟΥ“, у: Migne, J.-P. *Patrologiae Graecae*, tomus 102, 280–392. Ј. Брија (Брија, Јован, *Речник ѱравослане ѿеолоѿије*, Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, Београд, 1999, 117, преводи овај наслов овако: „О вођењу Духом“.

⁶⁹ Појам *мистагогија* тумачи вл. Атанасије Јевтић (Јевтић, Атанасије, *Свешћени канони Цркве*, Православни богословски факултет, Београд, 2005, 408, фн. 18). Према њему, дожанствена *мистагогија* јесте дожанска *Евхаристија* Цркве. Због тога, закључује вл. Атанасије, није узалуд Св. Фотије и своје дело *О Духу Светом* назвао *Мистагогијом*, попут Св. Максима Исповедника (а и Фотије је био Исповедник за веру, за икону Христову), јер је све у Цркви *Мистагогија*, тајанствено = светотајинско *вођење* и *хођење* и *усхођење* у Царство Божје.

О томе шта је и шта обрађује Фотијева *Мистагогија* има и у: Ловягинъ, Е. И. „Святѣйшаго патриарха Фотія, архіепископа Константинопольскаго 'Слово тайноводственное о Святомъ Духъ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 26. 11. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=patrologia.1_02_0005. Тај аутор каже: „Фотијева *Мистагогија* је: 1. реч која означава привођење самој дубини тајне догмата; 2. светотајинско учење које се односи, тиче се Духа Светога.“

⁷⁰ Kattenbusch, F., *Photius (Life and writings)*, 2007, прегледано 26. 10. 2007. на: <http://www.ccel.org/s/schaff/encyc/encyco9/htm/ii.lxiii.htm>.

⁷¹ Према Pears, R., „Photius“, 2006, прегледано 26. 11. 2007. на: http://www.preteristarchive.com/StudyArchive/p/photius_bibliothecha.html, један од епитома *Мистагогије о Духу Светоме*, који је сачињен од познијег аутора, а који се садржи у *Панойлији* Јефтимија Зигабена, постао је, како Пирс пише, омиљено оружје православних контроверзиста током многих векова после Фотија.

⁷² Евграф Иванович Ловјагин био је редовни професор на Духовној академији, чувен по преводима акатиста и канона, као и многих дела Св. Јована Златоустог, са старогрчког језика.

Мистагогије није превео дело на латински? Да ли се можда бојао да преводом не поколеба веру у латинске догмате својих једномишљеника?⁷³

Мисѡаїоїија је можда упућена епископу Веди, познатом само по имену (нема података о овој личности). Ово сазнајемо из једног римског кодекса у коме у наслову *Мисѡаїоїије*, између осталог, стоји и — εὐλαωβεστάτω ἐπισκόλω Вѣда. Ако пак није писао томе епископу Веди, онда се ради о још мање познатој личности. „У сваком случају, оно што је чињеница јесте да се у првом одељку Мистагогије Фотије обраћа личности у другом лицу јединине, који га је замолио да му разјасни учење о Духу Светоме.“⁷⁴ Према Мајендорфу, Фотије у *Мисѡаїоїији* полемисхе са западним богословом Ратрамном Ротердамским, који је написао трактат у коме оправдава филиокве. „Тај трактат Фотије није читао у оригиналу, будући да као и већина Грка није знао добро латински (јер су Грци латински сматрали варварским), већ се користио преводом“⁷⁵. Међутим, нигде другде сем код Мајендорфа нисмо нашли да је *Мисѡаїоїија* упућена Ратрамну Ротердамском.

У *Окружној ѡсланици* Фотије је најавио да ће подробно разматрати учење о Духу Светом, и то у *Мисѡаїоїији* чини⁷⁶. На почетку наводи аргументе које је изложио и у *Окружној ѡсланици*. То су: а) Јн 15, 26, које важи за јеванђелски *locus classicus* када је реч о филиоквеу; б) *Filoque* раздија ἀπλότης (једноставност), а уводи σύνθετον (сложеност) у дожанство; в) позива се на ауторитет Васељенских сабора (Други васељенски сабор донео је коначни Символ вере, у коме се, у 12. члану, говори да Дух Свети исходи од Оца). Остали Васељенски сабори су ово учење потврдили. У *Окружној ѡсланици* Фотије је устврдио да је филиокве повратак на Македонијеву јерес. Овде је ту тврдњу разрадио. „Све је у Тројице заједничко, и све се односи у истинском смислу на сваку Ипостас. А са *Filoque* имамо да се на једну Ипостас односи истински, а на другу не истински.“⁷⁷ То је за Фотија доказ да са филиоквеом *иѡсѡаси* Св. Тројице нису *истѡе ѡрироге*.

Поред ових аргумената, већ разрађиваних у *Окружној ѡсланици*, Фотије даје један веома битан аргумент, који се тиче односа Оца, Сина и Духа Светога. Наиме, да би потврдио да је Син Бог, Фотију није било потребно да тврди да Син исходи Духа Светога, како су чинили Латини када су се бранили од

⁷³ Ловягинъ, Е. И. „Святѣйшаго патриарха Фотія, архієпископа Константинопольскаго „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“ *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 26. 11.2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=patrologia.l_02_0005.

⁷⁴ *Исѡо*.

⁷⁵ Мејендорф, Иоан, *Введение в святоотеческое богословие (конспекти лекций)*, New York, 1985, 323.

⁷⁶ Фотије Цариградски, „Окружна посланица“, у: *Свешѣени канони Цркве*, Православни богословски факултет Београд, 2005, 590.

⁷⁷ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, 17. одељак. А исти смисао је и 34. одељак: Латини одстрањују Духа Светога из родства са Оцем по суштини!

аријанизма у Шпанији. Оно што указује да је Син Бог као и Отац што је јесте чињеница да се Син рађа од Оца. И то је тачка полазница, догословска карактеристика кападокијских отаца. Из те тачке и Фотије говори о филиоквеу: одатле се интерполација у Символ вере показује као беспотребна, штавише, да су аргументи у корист филиоквеа логички погрешни и да могу да доведу у опасност од погрешног тумачења које би нас одвело у многобоштво. Оно што можемо рећи о Светој Тројици, тј. оно што наш ограничени ум може да прими како му Бог то открива, јесте — према Фотију — то „да Дух Свети исходи од Оца, а Син ту тајну исхођења Духа од Оца открива“⁷⁸.

Фотијево упорно инсистирање на томе да Дух Свети исходи од Оца и само од Оца дало је повода неким савременим западним догословима, какав је нпр. В. Каспер, да га оптуже за својеврсни патримонизам. В. Каспер пише: „Pitanje je postalo problem tek u vreme patrijarha Fotija. Fotije je latinskom bogoslovlju zamerio da brani dvostruko poreklo Duha Svetoga, iz Oca i iz Sina, i da tako, razdvaja Svetu Trojicu, dok istočna tradicija, time što tvrdi da postoji samo jedno jedino poreklo i jedan jedini izvor (ἀρχὴ καὶ πηγή) Svetoga Duha, čuva jedinstvo Trojice. Fotije je to formulisaо ovako: Duh sam ishodi od Oca (ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου). Ovaj patrimonizam pretstavlja novinu i za Istok, pošto ova formula nije postojala u dotadašnjoj istočnoj tradiciji“⁷⁹. Овакав Касперов закључак је неоснован. Како Јакшић каже: „израз Фотијев ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς то јест да Дух Свети исходи 'од јединог Оца' таквог израза (дуквално) ми не нађосмо код других св. Отаца Источне Цркве, али сличан томе термину употребљавају св. Атанасије Велики и Јован Дамаскин. Св. Атанасије Велики у своме спису *Sermo contra Latinos* — чију припадност св. Атанасију Мињ без реалних доказа пориче — између осталог пише: 'Први и једини (μόνος) узрок Сина и Духа јесте Отац' (цитирано из Migne, s. g. t. 28 col. 829.). Свети Јован Дамаскин у своме знаменитом делу *De fide orthodoxa*, говорећи о исхођењу Духа Светога од Оца кроз Сина, пише: 'јер Отац је једини (μόνος) узрок'⁸⁰. Стога, када Фотије пише да је Отац једини узрок Духа Светога, он тиме само наставља отачко предање у Цркви⁸¹.

⁷⁸ Н. г., 1. одељак.

⁷⁹ Kasper, Valter, *Ne postoje dva Hrista: besede i predavanja*, Beogradska nadbiskupija, Beograd, 2004, 23.

⁸⁰ Јакшић, Душан, „Св. Фотије патријарх цариградски и његово учење о личном својству Светога Духа“, *Богословље* 3, 1926, 223.

⁸¹ О овоме погледати и у Радовић, А., „Сједињења и разликовања у Светој Тројици“, у: *Тајна Свете Тројице по Светиој Григорију Палами*, манастир Острог, 2006, 156, фн. 30. Израз *једино из Оца* на Истоку је одувек сматран за исправну формулацију учења Цркве о исхођењу Светога Духа. Крајем прошлог века, руски теолог и историчар Болотов, у разговору са старокатолицима, развио је теорију по којој су изрази *једино из Оца* и филиокве „теологумена“, једно у Западној, а друго у Источној Цркви, те, према томе, није *impedimentum dirimens* сједињење Цркава. Његов став, исти са оним који је формулисао Варлам пред папом Бенедиктом XII, изазвао је жустар отпор од многих других теолога, који се наставља до данас.

Сливање и раздељивање

Фотије детаљно разматра што у филиоквеу постоји опасност од сливања и раздељивања⁸² у Светој Тројици. С једне стране, „ако Отац рађа Сина, Син исходи Духа, онда се и Дух на неки начин даље производи и тако то иде у бесконачност.“ У овоме Фотије види опасност *раздељивања*⁸³. Дакле, опасност раздељивања се односи на суштину. „Једино заједница (κοινωνία) по суштини не дозвољава никакво раздељивање.“⁸⁴ А са друге стране, „ако Дух исходи од Оца и исходи од Сина, онда је неизбежно да се ипостасна својства мешају и Три Ипостаси не можемо услед тога да разликујемо“⁸⁵. У овоме Фотије види опасност *сливања* ипостаси Свете Тројице, што представља повратак на савелијанство и полусавелијанство. Оно пак што не дозвољава сливање јесте управо разликовање ипостасних својстава, према Фотију⁸⁶.

Филиокве као ѿријаголошка јерес која аѿијакује на иѿосѿасна својсѿива⁸⁷

Даље, Фотије догословствује о ипостасним својствима лица Свете Тројице, и то надовезује на оно што је већ изнео у *Окружној ѿсланици*. Чак даје и један силогизам: 1. премиса: „Све што у Светој Тројици није опште — припада само једном из Тројице“, 2. премиса: „Исхођење Духа није опште“ — закључак: „Исхођење је само Једног из Тројице“⁸⁸.

Са филиоквеом имамо ситуацију да „једно ипостасно својство Отац дели са Сином, а то је исхођење, а друго, рађање Сина, остаје Његово неприкосновено. Оваквим учењем се расеца и разједињује нераздељиво“⁸⁹. Даље Фотије каже: „Отац је αἴτιον Сина и Духа не по природи, већ по својој Ипостаси, а својство Очево Ипостаси нико још до сада није придавао својству Ипостаси Сина; тако чак ни Савелије, који је учио о иопаторству није чинио“⁹⁰. И ово је, према Фотију, нужан закључак који намеће филиокве: „Ако би заједно са беспочетним и Отачким начелом (ἀρχήν) и узроком (αἰτίαν) Јединосуштног постојало још једно начело и узрок — Син, онда бисмо у Тројици имали различита начела — једно беспочетно и утемељено на самоме себи, а друго под-

⁸² Сливање и раздељивање упореди са халкидонским христолошким оросом: две природе несливено и нераздељиво сједињене...

⁸³ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi.x.ph_03_0005, 8. одељак.

⁸⁴ *Н. г.*, 46. одељак.

⁸⁵ *Н. г.*, 9. одељак.

⁸⁶ *Н. г.*, 46. одељак.

⁸⁷ У *н. г.*, 19. одељак: Фотије и каже да је филиокве у ствари јерес против ипостасних својстава.

⁸⁸ *Н. г.*, 36. одељак.

⁸⁹ *Н. г.*, 10. одељак.

⁹⁰ *Н. г.*, 15. одељак.

начелно, које служи начелу (почетку)⁹¹. Дакле, филиокве „растрже“ не само ипостас Духа Светога већ и Сина. Такође, оно „растрже и саму Ипостас Оца, будући да прихвата лице Сина као део који је у саставу Очевој Ипостаси; јер, ако је Отац узрок оних који исходе из Њега не по природи већ по Ипостаси, а Син је узрочник Духа, као што говори богоборно учење, онда испада да, или са једне стране Син улази у састав Очевој Ипостаси, од Кога је и примио способност да може бити узрок, или са друге стране, Син допуњава лице Оца, које заједно са тим смело се признаје недовољним (мисли се на Ипостас Оца) пре ове допуне⁹². На овај начин Син добија део Очевој Ипостаси, и страшна (φρικτὸν) тајна Тројице разделяјује се на двојицу.“⁹³

***Месѝа из Свеѝої Писма која Фотије наводи,
а која нам појашњавају Пневмаѝолоѝију***

Као што је за Фотија Јн 15, 26 („А кад дође Утјешитељ, кога ћу вам ја послати од Оца, Дух истине, који од Оца исходи, он ће свједочити за мене“) било место које најбоље сведочи да у Светом писму не може бити основа за филиокве, тако су и за западне богослове оног времена постојала места из Светог писма која су доприносила тврдњи да филиокве представља учење Цркве посведочено у Писму. Како нам Фотије преноси, ради се о: Јн 16, 14 и Гал 4, 6. Да ли ово онда значи да се, пошто се две стране позивају на исти извор, ради о неразрешивом проблему? Фотије даје своје тумачење ових места на која се Латини позивају. Јн 16, 14: „Он (Дух Свети) ће мене (Христа) прославити, јер од мојега ће узети, и јавиће вам.“ Према Фотију, овај одељак из Јовановог јеванђеља није у супротности са Јн 15, 26, јер термин *ἵρμῖμῖι*, тј. *узетѝи* (λήμψεται) из Јн 16, 14 није једнак са термином *исходи* (ἐκπορεύεται) из Јн 15, 26.⁹⁴ Такође, Христос није рекао: „ἐξ ἐμοῦ“ (из мене) већ „ἐκ τοῦ ἐμοῦ“ (од мојега), што указује на битну разлику: прво би значило да Дух исходи из Сина, док ово друго свакако упућује на другога, од Оца. Дакле, „Латини дрско мењају ове претходно наведене Господње речи 'од мојега' у 'од мене'.“⁹⁵ А ево како Фотије тумачи наведени одељак из Јеванђеља, и како у ствари окреће латинско тумачење у потпуно другачијем правцу. За Фотија однос Оца, Сина и Духа Светога јесте однос „прослављања“. Дух прославља Оца тако што „испитује“⁹⁶ дубине Божје и открива их и отвара онолико колико је доступно човековој природи. Дух прославља и Сина, и Њима је заједничко

⁹¹ *Н. г.*, 14. одељак.

⁹² Односно онда имамо други потчињени узрок, као што каже Фотије у *н. г.*, 43. одељак: „Ако Дух исходи од Оца и од Сина зар се онда Дух не дели на двоје? Један део исходи од Оца као истинског и првог узрока, а други део исходи од Сина као другог узрока који произилази од првог узрока.“

⁹³ *Н. г.*, 16. одељак.

⁹⁴ *Н. г.*, 21. и 22. одељак.

⁹⁵ *Н. г.*, 23. одељак.

⁹⁶ Овај термин аргумент је за божанство Духа Светога. Према Фотију: слично се сличним познаје и уједно и испитује.

како царство, сила и власт, тако и слава. Та заједничка слава је Фотију аргумент за божанство Духа Светога, а упориште су Христове речи „Он ће ме прославити“ (Јн 16, 14), а на ово се надовезује: „јер од мојега ће узети“ (Јн 16, 14), и даље: „*оно што чух од Оца* рекох вам“ (Јн 16, 13)⁹⁷. Дакле, аргумент је утемељен на Јн 16, 13–15, управо на оном месту које су Латини узели да потврди филиоквеа. „Речима 'јер од мојега ће узети' Христос упућује слушаоце на Оца. Отац је узрок и од Оца као узрока Дух прима дејство (енергију) дарова, оних дарова којим Он укрепљује ученике“⁹⁸. Ово је за Фотија главни аргумент против латинског изума.

Што се пак тиче Гал 4, 6: „А пошто сте синови, посла Бог Духа Сина својега у срца ваша, који виче: Ава Оче!“ Фотије се у 48. и 51. одељку *Мисѡајојије*, у вези са овим, пита: да ли ап. Павле, упркос Христовим речима, учи да Дух исходи од Сина, као што би то јеретици желели да буде, што би онда значило да се ап. Павле и Христос не поклапају? Апостол Павле, према Фотију, нигде не учи да Дух исходи од Сина. Он је рекао: „Духа Сина својега“, указујући овим речима на „једносушност са Сином, на једну природу, јединство по суштини. На крају и код свих Св. отаца имамо 'Отац Сина' па то не наводи на закључак да се Отац рађа од Сина!“. Шта у ствари синтагме „Дух Оца“ и „Дух Сина“ откривају и изражавају? Откривају истину да је Дух једносуштан с Оцем и Сином. „Са Оцем је Дух једносуштан зато што од Оца исходи, а са Сином је једносуштан јер и Син и Дух од векова и једнако производе од једног и неразделивог Узрока (ἐξ ἑνὸς καὶ ἀμερίστου αἰτίου)“⁹⁹.

Фотије пореди и речи Јована Крститеља из Мт 3, 16 и Јн 1, 32: „Видео сам Духа где силази као голуб са неба и остаде на Њему.“ Дакле, Дух исходи од Оца и пребива над Сином (ἐπὶ τὸν Υἱόν) или на њему (ἐν τῷ Υἱῷ). Ови различити падежи не уводе разлику, већ означавају једну исту стварност¹⁰⁰.

У 93. одељку *Мисѡајојије* Фотије нам расветљава истину о томе на који начин се Дух Свети назива Духом Христа. У ту сврху користи се местом из књиге пророка Исаије 61, 1: „Дух је Господа Бога на мени јер ме Господ помаза“, па вели:

Дух се назива Духом Господа као једносуштан са Њим (Господом), а Духом Сина се назива због тога што Дух помазује Христа. Дух помазује Христа — како ти, о човече, разумеш то? Да ли Га Дух помазује зато што Он (Син Божји) прима тело и постаје Човек — или зато што је Он од вечности Бог? Мислим да се ово друго нећеш осмелити да кажеш, јер Син се не помазује као Бог, Христос се помазује Духом као човек, и онолико колико Дух помазује Христа утолико се Он и назива Духом Христовим.¹⁰¹ А ти кажеш да ако се Дух

⁹⁷ *Н. г.*, 27. и 28. одељак.

⁹⁸ *Н. г.*, 30. одељак.

⁹⁹ *Н. г.*, 53. одељак.

¹⁰⁰ *Н. г.*, 85. одељак.

¹⁰¹ Упореди са: Зизијулас, Јован, „Христос, Свети Дух и Црква“, *Теолошки њојлеги*, 1/4, Београд, 1991, 89: „Дух Свети чини и даје Христу његов идентитет, како при Христовом рођењу, тако и при самом Христовом билошком зачећу.“

назива Духом Христовим, то он, наравно, и исходи од Њега. Оваквом тврдњом Дух Христа исходио би од Њега не као Бога, већ као човека, и не од почетка и пре векова и не би заједно са Оцем примио заједницу, тј. суштину (οὐσίωθη), већ би Дух примио суштину, или заједницу, када се Син оваплотио¹⁰². „[...] А ако тврдиш да Дух исходи од Сина као Бога, то би значило да се онда човечанска природа (Сина) мора разумевати као једносуштна Божанству ако је Дух једносуштан Сину и Оцу. Јер ти тврдиш да Дух исходи и пре и после Оваплоћења.¹⁰³ А овим твојим догматом чиниш да је тело једносушно са Оцем! Шта од овог може бити безбожније [...].¹⁰⁴

Такође, да би појаснио пневматологију, Фотије користи место из Јеванђеља где Христос каже: „Отац мој већи је од мене“ (Јн 14, 28), тумачећи то овако: Христос каже да је Отац већи од Њега, али не по суштини, јер је Тројица једносушна, већ је већи по ипостаси, а то да је Син већи од Духа по ипостаси, Христос није рекао¹⁰⁵. Уосталом, Дух Свети се не назива само Духом Сина или Духом Оца. Постоји доста места у Светом писму где се Дух назива различитим именима.¹⁰⁶ Фотије као јак аргумент наводи то да се Дух не назива само Духом Сина већ и *Духом дарова*, које раздаје он.¹⁰⁷

Фотијево мишљење о њома како римски епископ и заједни дојослови њоимају филиокве

Фотије тврди да је и божанствени Григорије Двојеслов, епископ римски (око 540 – 604) „римским језиком и словима“¹⁰⁸ „учио да Дух Свети исходи једино од Оца“¹⁰⁹. Дакле, као аргумент против филиоквеа Фотије наводи

¹⁰² Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005_93_одељак.

¹⁰³ Дакле, са филиоквеом се бркају и нераспознају теологија и икономија.

¹⁰⁴ *Н. г.*, 94. одељак.

¹⁰⁵ *Н. г.*, 41 одељак.

¹⁰⁶ Фотије наводи та места у Светом писму којима се потврђује божанство Духа Светога: Ис 11, 2 (дух Господњи, дух мудрости и разума, дух савјета и силе, дух знања и страха Господњег); 2Тим 1, 7 (Дух силе и љубави и целомудрености); Рим 8, 15 (Дух усиновљења којим вичемо: Ава Оче!); Еф 1, 13 (Духом Светим) и 17 (Дух мудрости и откривења); Гал 6, 1 (духом кротости); Ис 31, 2–3; Дан 3, 39; Ис 4, 4 (духом који суди и саживе); Јерем 4, 11–12. Такође и: Мт 12 28: „Ако ја Духом Божјим изгоним демоне, онда је дошло к вама Царство Божје“; Мт. 10, 20: „Јер нећете ви говорити, него ће Дух Оца вашег говорити из вас“; Ис 11, 2: „[...] и починуће на Њему Дух Божји“; 1Кор 2, 12: „А ми не примисмо духа овога света, него Духа који је од Бога“; Рим 8, 9, 14; Ис 61, 1: „Дух је Господа Бога на мени, јер ме Господ помаза да јављам добре гласове кроткима“; Гал 4, 6; Рим 8, 11; Рим 8, 9.

¹⁰⁷ А *власиј* је божански атрибут.

¹⁰⁸ *Н. г.*, 11. одељак.

¹⁰⁹ Д. Јакшић (Јакшић, Душан, „Св. Фотије патријарх цариградски и његово учење о личном својству Светога Духа“, *Бојословље* 3, 1926, 222) каже да је професор Ланген (Langen) доказивао како се Григорије Двојеслов придржавао обичне западне формуле „и од Сина“, али је чак и Крумбахер (Krumbacher), који није пуно ценио Фотија као богослова, ипак

примере римских папа. Папа римски Лав је један од таквих, чије мишљење о никејско-цариградском Символу вере износи Фотије. За Лава I је Символ вере савршен и довољан. „Савршен је зато што у савршености говори о Оцу, Сину и Духу Светом. Син се рађа од Оца, а Дух исходи од Оца [...] а они који уче супротно дрско подривају господство, сливају и разарају саму суштину Духа“¹¹⁰. Затим Фотије помиње папу Вигилија, који је узео учешћа на V васељенском сабору, који је „потврдио да Свесвети и једносушни Дух исходи од Оца“¹¹¹. Помиње и „папу Агатона, који је на VI васељенски сабор послао делегацију што је потврдила и признала никејско-цариградски Символ вере“¹¹². За папу Григорија и папу Захарија каже да су „такође признали да Дух исходи од Оца. Григорије мало после VI васељенског сабора, а Захарије после 165 година. Папа Захарије је на грчком језику написао: 'Утешитељ Дух од Оца исходи и у Сину пребива'“¹¹³. Даље наводи да је „папа Јован VIII послао епископе Павла, Евгенија и Петра на сабор у Цариграду 879/880, који су признали Символ вере. Папа Адријан, који је наследио папу Јована VIII, богословствује да Дух исходи од Оца“¹¹⁴. И то није све. Фотије у 88. одељку *Мистајологије* наводи поименце све папе од првих времена Цркве који су имали таблице на којима је био исписан Символ вере на грчком језику. Како ово прецизно и опширно набрајање свих епископа римских који су признавали Символ вере без додатка *Filioque* представља за Фотија аргумент против додатка у Символу вере? — Ако су римски епископи прихватили никејско-цариградски Символ вере у облику без филиоквеа, то значи да је то изворно наслеђе које је епископ римски и његови наследници кроз векове чувао и исповедао. То што би неки римски епископи другачије исповедао веру за Фотија би представљало „издају наслеђа које римска катедра чува“¹¹⁵.

Фотије наводи у 66. одељку да се Латин — поред Јн 16, 14 и Гал 4, 6, одакле мисле да црпу учење о филиоквеу — ослањају и на своје западне богослове Амвросија, Августина и Јеронима Стридонског, као да су и они учили филиокве. Према Јакшићу, Фотије не одриче да су поједини оци Цркве, као ови поменути, говорили у својим делима о исхођењу Светога Духа и од Сина, али Фотије уједно изражава и сумњу да су то заиста оригинална места у њиховим делима, и допушта да су та места услед људске злобе искварена (дакле, неко је преправљао, вршио интерполације). По Фотијевом мишљењу, те интерполације су унели духоборци. Али ако допустимо да и није било интерполација, онда може бити да су Оци тако писали и говорили због

признао да су, што се тиче учење папе Григорија, Грци били у праву.

¹¹⁰ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бесѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, 80. одељак.

¹¹¹ *Н. г.*, 82. одељак.

¹¹² *Н. г.*, 83. одељак.

¹¹³ *Н. г.*, 84. одељак.

¹¹⁴ *Н. г.*, 89. одељак.

¹¹⁵ *Н. г.*, 86. одељак.

црквене икономије¹¹⁶, као што је некада поступао и Василије Велики да би доказао божанство Светог Духа. А може бити да су се ти Оци као људи (који греше) удаљили од тачности у појединим питањима, што се догађало са многим међу великима, нпр. Дионисије Александријски, Методије Патаренски итд., наводи Фотије у *Мисѡаіоіију*.¹¹⁷

Филиокве — њроblem језика?

Када Фотије каже да је папа Григорије Двојеслов „римским језиком и словима“ учио да Дух исходи једино од Сина, тада даје повода за тумачење да он (Фотије) није желео¹¹⁸ да филиокве посматра као језички неспоразум Грка и Латина¹¹⁹. Да бисмо приближили ову страну проблема, послужимо се тумачењем Максима Исповедника, који је као ретко ко осетио језичку

¹¹⁶ У: Роуз, Серафим, *Блажени Авѡсѡин*, Београд – Шибеник, 2008, 52–53 — налази се навод из дела Фотијевог *Писма еѡискоју аквилејском*, где Фотије каже: „Није ли било много сложених ситуација које су навеле многе оце да се, макар делимично, нетачно изразе, да се под утицајем противника прилагоде околностима, или пак да понекад то учине из својственог им људског незнања? [...] Ако неки нетачно говораху, или из неког нама непознатог разлога чак и скренуше с истинитог пута а да их при томе нико није исправио, нити их опомену да се врате истини — такве убрајамо међу остале оце, као да ништа и не рекоше. То чинимо због њиховог исправног живота, истакнуте врлине и ватрене вере, непогрешиве у другим аспектима. Ми, међутим, не следујемо њиховом учењу које је скренуло са пута истине. [...] Познато нам је да су неки од наших Светих отаца и учитеља скренули са пута вере и догматске истине, те њихове заблуде не проглашавамо званичним учењима, већ њих саме примамо као нашу браћу“ (преузето из: *Photius and the Carolingians*, 136–137; неки одломци су узети из руског превода архиеп. Филарета черниговског, *н. г.*, књ. 3, 254–255.)

¹¹⁷ Јакшић, Душан, „Св. Фотије патријарх цариградски и његово учење о личном својству Светога Духа“, *Бојословље* 3, 1926, 221.

¹¹⁸ Према Dvornik, Francis, „The Patriarch Photius in the light of recent research“, München, 1958, 46, фн. 150, Фотије не да није желео већ није био потпуно свестан лингвистичког проблема латинског учења о исхођењу.

¹¹⁹ Џ. Бертолд (Бертолд, Џорџ, „Максим Исповедник и западна теологија“, *Луча XXI–XXII*, Никшић, 2006, 561) даје учење Максима Исповедника који је, по њему, осетио ту финесу када је реч о филиоквеу. Ево како тај проблем Максим Исповедник види у својим *Теолошким и ѡлемичким сѡисима* 10, посланици упућеној Марину Кипарском: „Постоје двије формулације које Јелини сматрају проблематичним. Прва је да Дух Свети исходи *и од Сина* (Еκ πορεύσεως καὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον), а друга се тиче учења о прводитном гријеху. Даље о филиоквеу Максим пише: ‘Њихови текстови јасно показују да они не говоре о Сину као о начелу или узроку (αἰτία) Светог Духа. Патристичка сведочења која Латини наводе потврђују да је Отац једина αἰτία Сина и Светога Духа, првог по рођењу, а другог по исхођењу’. Намјера њихових (латинских) формула, наставља Максим, јесте да покажу како Свети Дух долази (произилази) кроз (преко) Сина, те да тиме потврде јединство и нераздјељивост божанске суштине. Проблем, дакле, како га Максим види, заправо се и не односи на научење, већ је то спор око ријечи“, закључује Бертолд. Па ипак, „Максим обећава Марину да ће послушати његов савјет тиме што ће подстицати Римљане да боље објасне њихове формуле како би избјегли замке које им постављају лукави противници. Ово, међутим, Максим сматра очито безизгледним послом пошто је навика Латина да на такав начин говоре о Светој Тројци већ устаљена и широко распрострањена, што доказује и увреженост израза филиокве на Западу (и у Риму самом) много прије *Libri Carolini*.“

страну проблема око филиоквеа. Наиме, за термин *αἰτία* Латини су имали две речи: *casua* и *principium*. На другој страни, међутим, употребљавали су једино термин *procedere* за реч *исходийи*. „Говорити о Светом Духу као о оном *qui procedit ab utroque* у смислу да *εκπορεύεσθαι* как тоу *Υἱοῦ* звучало би јелинском уху као постављање другог начела исхођења Светог Духа и отуда као нешто што доводи у питање дожанску монархију (јединоначалије), те је услед овога израз имао призивок јереси. Да би отклонио ову потешкоћу, која је управо предмет који разрађује, Максим Исповедник користи термин *προῖναι* прије него *εκπορεύεσθαι*.¹²⁰ Међутим, на другом месту Максим Исповедник пише да су неке особености у учењу Римљана последица „њихове неспособности да изразе своју мисао на неком другом језику и тако да се разликује од њиховог (јелинског)¹²¹“.

За наше проучавање Фотијеве пневматологије занимљиво је да се Фотије, иако су, као што из напред изложеног видимо, његови претходници разрађивали лингвистичку страну проблема филиоквеа, не обазире на то. Потпуно је немогуће тврдити да богослов Фотијевог калибра¹²² није био упознат са овом страном филиоквеа. Претходно наведену проблематику око термина *αἰτία*, *principium*, *casua*, с једне стране, и *εκπορεύεσθαι*, *προῖναι* и *procedere*, с друге, Фотије уопште не разматра. Да ли можда узрок његовог необазирања на ову различитост између грчког и латинског језика треба тражити у томе што је управо ову страну проблема два века раније изложио Максим Исповедник, који свакако није био поборник филиоквеа, а латински филиоквисти нити су у време Максима Исповедника, нити су у Фотијево доба користили и били свесни ове језичке потешкоће? Фотије у *Μισθαιολογίῃ* полемички са латинским аргументима у корист филиоквеа (који су били веома оскудни). Због чега би онда Фотије морао да разматра аргумент што га је дао Максим Исповедник, који свакако није био филиоквиста? И на крају, сама различитост језика није аргумент да је филиокве и заиста *a priori* исправно и неопходно учење.

Фотије инсистира на потпуној доследности у изражавању када је у питању додатак „и од Сина“, будући да се он односи на литургијско исповедање вере Цркве. Ово је и главни разлог због којег је Фотије толико доследан у томе да филиокве не треба да стоји у Символу вере. Он је неумољив када треба сагледати и језичку страну проблема. За њега је то једноставно и веома решиво. Ако је латински језик слаб и нема ту префињеност коју има грчки језик, онда нека користи грчку терминологију. Слабост латинског језика по питању

¹²⁰ О овом проблему погледати *н. г.*, 561–562 и Зизијулас, Јован, „Један јединствени извор“, *Видослов* 23, Манастир Тврдош, Третиње, 2001, 63–67.

¹²¹ Према: Пеликан, Јарослав, „Богословски узроци раскола између Истока и Запада“, *Видослов* 13, Манастир Тврдош, Третиње, 2006, 52; овај одељак је узет из PG 91, 136.

¹²² Јер како каже Татакис, Василије, *Византијска философија*, Београд – Никшић, 2002, 137. „Фотије је био ерудита *par excellence*. Фотијеви судови увек су плод продубљеног проучавања и износе суштину у мало речи.“ Као и: Мајендорф, Јован, *Византијско догматско учење*, Београд, 2001, 90. „Из Фотијевих Одговора Амфилохију видимо да он показује широко световно знање и обимно познавање патристичког богословља.“

исхођења носи, према Фотију ту опасност да многи постану иноверни.¹²³ Због тога је папа Лав издао наредбу да се Символ вере произноси на грчком језику (у Риму и свим епархијама под римском јурисдикцијом)¹²⁴. Дакле, један римски папа увидео је слабост латинског језика, с једне стране, а са друге — да је Максим Исповедник, источни богослов 7. века дао језичку финесу око термина *исходийи*, а такав приступ нисмо пронашли код западних богослова као Максимовог, тако и Фотијевог доба.

Верујемо да је сагледавање проблема око филиоквеа на језичкој равни додатно било отежано и решавање било успорено јер грчки богослови нису знали латински језик, али и зато што латински нису знали грчки¹²⁵. „Узајамно непознавање Истока и Запада није се односило само на језике, већ и на њихову богословску литературу. Била је доминантна тенденција, и код Грка и код Латина, да се наводе само Оци сопствене традиције, и то великим делом зато што је само један мали број писаца, са обе стране био преведен. Дешавало се да понеки од Отаца буде навођен на другој страни, али то је представљало изузетак. Ти проблеми су били присутни вековима пре него што су две заједнице ушле у отворени сукоб; јер у мери у којој је уопште могуће одредити или открити, линија поделе се налази на крају 4. века; са једне стране је Августин, чији су списи основа за Латинско предање; са друге Грци који су следили кападокијску школу“¹²⁶.

4. Фотијев однос према филиоквеу

4.1. Историјски осврт

Из Фотијевог опуса, који се састоји од његових писама, посланица, богословских дела, онако како су сакупљена у: J.-P. Migne, *Patrologiae Graeca*, књ. 101–104, примећујемо да не постоји никаква преписка, са неким конкретним западним богословом поборником филиоквеа. Фотије први пут пише о филиоквеу онда када су западни мисионари кренули да бугарском народу проповедају веру са интерполацијом у Символу вере. Овде није на одмет поменути и то како се папа Лав III (почетком 9. века) односио према филиоквеу као западном учењу, и према филиоквеу у Символу вере. Наиме, папа Лав је филиокве прихватао као доктрину, и у Исповедању вере које је он саставио стоји „Свети Дух који једнако исходи од Оца и Сина [...]. У Оцу је вечност, у Сину једнакост, у Духу Светом је спој вечности и једнакости“. Али и поред тога што је дозвољавао да се о филиоквеу овако размишља, папа Лав није био вољан да се у Вјерују било шта додаје. „Ми, каже папа,

¹²³ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, 87. одељак.

¹²⁴ *Истѡ*.

¹²⁵ О овоме у: Пеликан, Ярослав, „Богословски узроци раскола између Истока и Запада“, *Видослов* 13, Манастир Тврдош, Третиње, 2006, 53.

¹²⁶ *Н. г.*, 53–54.

не певамо (на Литургији) али о томе говоримо и тако учимо. Тако, када је Карло Велики сазвао сабор, 809. године, да би потврдио филиокве, и када је тражио од папе Лава да дода у Символ 'и од Сина', папа је то одбио.¹²⁷ Сматрамо да овакав став папе Лава Фотију не би био проблематичан, и то из два разлога. Пре свега, што Фотије не сматра нужним да свако учење неког од отаца Цркве цела Црква треба да прихвати као догму. Постоје Оци, каже Фотије, који су имали извесна учења што би могла бити сумњива, али ни они сами нису та учења сматрали за веру целокупне Цркве.¹²⁸ Као примере наводи Амвросија, Августина и Јеронима.¹²⁹ Други разлог се надовезује на први и употпуњује га. Он се тиче става какав треба да буде однос две локалне Цркве када је у питању наслеђе сваке од њих. Фотије је сасвим јасан по овом питању, и то видимо из званичних докумената сабора одржаног у Цариграду 879/880. Један од закључака тог сабора јесте и то „да свака од Црква [мисли се на Римску, као представницу западне Цркве, и цариградску, као представницу источне Цркве] свакако има старе обичаје које наслеђује, и о томе не треба расправљати. Нека Римска Црква држи своје обичаје, то је легитимно. Али и Цариградска Црква треба да држи обичаје које је наследила још од старих времена.“¹³⁰ Ово Фотије потврђује и на практичном нивоу. Наиме, целибатно свештенство, валидност миропомазања само од епископа, пост у суботу и скраћени Велики пост, употреба бесквасног хлеба и филиокве — постојали су на Западу и пре доласка западних мисионара у Бугарску, а Фотије није разматрао уопште ова питања пре *Окружне йосланице* источним патријарсима. Наравно, он је био упознат са интерполацијом у Символ вере још пре 866. године. На основу тога закључујемо да за њега ово нису били проблеми од првог степена важности докле год су се тicali једне локалне Цркве. Међутим, за Фотија се појавио проблем од тренутка када је бугарском народу, који је крстио Фотије и коме је пренето наслеђе цариградске Цркве, било наметано наслеђе западне Цркве. Дакле, за Фотија почетак проблема почиње самовољним наметање локалног предања једне Цркве другој. Разлоге због којих ће Фотије тако оштро писати против филиоквеа треба тражити управо у овоме.

У расправи са филиоквистима Фотије ставља главне акценте на то да је: 1) Отац узрок и начело и извор Свете Тројице и 2) да је ипостасно својство Оца да рађа Сина и исходи Духа Светога, те да уколико неко од тих својстава приписујемо и Сину, долазимо у опасност од два узрока у Светој Тројици, тј. двобоштва. Фотије акцентује ове две чињенице као главне управо стога што

¹²⁷ Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year)*, The University of Chicago, 1974, 187.

¹²⁸ У данашњем богословском речнику оваква учења се сматрају за теологумене.

¹²⁹ Свт. Фотій, патр. Константинопольскій, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бесѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005, 71. одељак.

¹³⁰ Dvornik, Francis, „Which Councils are Ecumenical?“, 2007, прегледано 26. 11. 2007. на: http://www.orthodoxchristianity.net/articles/Dvornik_whichcouncils.html.

су оне основна карактеристика богословског наслеђа Цркве којој припада. То је једна страна проблема која се тиче Фотијевог односа према филиоквеу.

Друга страна се тиче Фотијевог односа према филиоквистима свог времена. Када, касније, пише *Мистаіоіију*, богословско-полемичко дело, он не полемише са неким конкретним западним богословом који се истакао у давању аргумената у корист филиоквеа. За њега су филиоквисти „неки од Латина“, „неки са Запада“. Његова *Мистаіоіија* обрађује проблем око исхођења Духа Светога у односу на западну интерпретацију Августинове тријадологије. Дакле, намеће се као закључак да Фотије није имао плодног западног опонента свог времена, већ су се западни аргументи базирали на механичком понављању Августиновог богословља, док сам Августин своје учење о Духу Светоме никада није сматрао за догму у Цркви, већ за своје приватно мишљење. Оно што је занимљиво јесте да су филиоквисти друге половине 8. и целог 9. века запањивали својим инсистирањем на томе да је филиокве историјски утемељена и потврђена догма у Цркви, посебно када се узму у обзир докази на којима су се темељила њихова уверења.

Почетак представља догађај када је папа Адријан послао акта VII васељенског сабора Карлу Великом, а овај је одмах одговорио са писмом пуним замерици. Прва замерка се, наравно, тичала филиоквеа. Према Карлу Великом, патријарх цариградски Тарасије није следовао(!) никејском исповедању вере, јер је говорио да Дух Свети исходи од Оца кроз Сина, а не како је то исправно(!) од Оца и Сина. Наравно, папа Адријан је због овог извртања чињеница прекорео Карла Великог. Као одговор на папину замерку настало је добро познато дело *Libri Carolini*.¹³¹ То је био први писани полемички документ, који је вековима био у употреби.¹³² Из ове чињенице се може закључити да је аргументација филиоквиста била готово ваљана по питању богословља, али историјски се темељила на фалсификованим документима. Касније, када је Фотије упутио *Окружну њосланицу* источним патријарсима, у којој је изложио аргументе против филиоквеа, а 867. године и одржао сабор у Цариграду, на коме је, између осталог, осуђен филиокве као јеретичко учење, појавило се неколико различитих франачких одговора и реакција на ову осуду. Сви ти одговори темељили су се на Августиновом поимању тријадологије, што

¹³¹ Ево како *Libri Carolini* излажу филиокве: „On the issue of the *Filioque*, there were five objections to the teaching of the pope and the Seventh Ecumenical Synod: 1) through the Son is too imprecise, 2) it has been customarily believed that the Holy Spirit proceeds from the Father and the Son and to teach that the Holy Spirit proceeds through the Son made the Holy Spirit a creature since *All things were made through Him [the Son]* (John 1:3), 3) through the Son was not in the original Creed because the Holy Spirit does not need the help of another to proceed from another, 4) Augustine taught the double procession, and 5) the inner life of the Holy Trinity is too mysterious for mere man to comprehend so the Creed should be left without change. The *Libri Carolini* were approved by the Council of Frankfurt.“ Према: „An Orthodox Guide to the *Filioque*“, 2008, прегледано 1. 9. 2008. на: http://www.geocities.com/trvalentine/orthodox/workinprog_filioque.html.

¹³² Мајендорф, Јован, *Византијско наслеђе у њравославној Цркви*, Краљево, 2006, 27.

је била и једина богословска основа филиоквиста.¹³³ Такође су веровали — и своја веровања потхрањивали лажним документима, као што је нпр. *Константинин дар*¹³⁴ — да је папа старог Рима задужен за целу Цркву када је у питању учење. Међутим, Фотије је у Мистагогији показао, побројавши све папе кроз историју који су правилно исповедали веру да Дух Свети исходи од Оца, да учење папа иде у корист источних поборника, а не поборника филиоквеа. Дакле, када је ауторитет папе око учења у Цркви у питању, за Фотија ствари су поприлично јасне. Према њему, докле год папе следују правој вери, дотле су и заиста ауторитет у поучавању у Цркви. И ту нема ништа спорно. Међутим, онога тренутка када папа не следује правој вери, већ крене мимо, и то још несаборски, како се код филиоквеа збило, дакле, тог тренутка папа престаје бити ауторитетом у Цркви када је реч о поучавању. Претходно наведени франачки аргументи показали су своју богословску незрелост, као и очигледно каскање за источним богословљем, посебно када се узме у обзир да ови аргументи нису били кадри да направе разлику између теологије и икономије у разјашњавању проблема исхођења Духа Светога. Оно што највише чуди јесте то да су Франци, иако је већ постојао прекор папе Лава III, мислили да је филиокве део оригиналног исповедања вере који је Исток уклонио!¹³⁵

4.2. Богословски осврт

Занимљива је чињеница да је Фотије био једини богослов на Истоку у 9. веку који је тако обимно и разложно писао о проблему интерполације у Символу вере и који је тако јасно схватио последице до којих филиокве може да доведе. Његова настојања да одврати Латине од тог учења остала су бесплодна. Разлоге за то можда можемо пронаћи у следећим чињеницама. Пре свега, обе су стране, и источна и западна, имале различита полазишта око филиоквеа. Та полазишта су била персоналистичко богословље кападокијских отаца на Истоку и Августиново богословље, које се темељи на томе да је божанска суштина оно што осигурава јединство Бога. У зависности од тога које полазиште узмемо, филиокве ће бити или јеретичко учење страном отачком предању, или логичан наставак и развој тријадологије. Када се сукоб око филиоквеа у време Фотија догодио, обе стране су заузеле свој став са познатих полазишта. На Истоку је Фотије са становишта кападокијских отаца критиковао филиокве. С друге стране, проблем филиоквиста је био то што они нису довољно јасно схватили позицију са које Фотије критикује њихово учење, и да ако следују Августиновом богословљу, онда морају да

¹³³ Оно што је за православно богословље неприхватљиво јесте „психолошко“ полазиште Августинове тријадологије. Памћење, знање, љубав тријада којом Августин дефинише Оца, Сина и Духа Светога не односе се на ипостасна својства већ на природу Божју.

¹³⁴ Чији је ауторитет оспорен истраживањима римокатолика у средњем веку, када су доказали да се ради о фалсификованом документу, који не датира из првих векова.

¹³⁵ „An Orthodox Guide to the *Filioque*“, 2008, прегледано 1.9.2008. на: http://www.geocities.com/trvalentine/orthodox/workinprog_filioque.html

схвате какве последице оно носи. Последице у смислу шта добијамо тиме када устврдимо да је суштина Божја, а не ипостас, оно што одређује јединство у Богу. Из овога можемо приметити, свакако, теолошко заостајање Запада за Истоком¹³⁶. Када овоме додамо и тврдоглаво инсистирање Запада на томе да римски епископ поседује право у одређивању тога шта је норма православности, тј. правоверности, као и тврдоглаво инсистирање Истока на томе да је древност оно што одређује критеријум предања¹³⁷, постаје нам јасно због чега су дебате око филиоквеа стално и изнова остајале јалове. Но, сигурно је за обе стране било од првостепене важности да се потврди да Дух Свети исходи само од Оца, одн. од Оца и од Сина, када је у питању Запад.

За Фотија би августиновско наслеђе представљало проблем када би сам Августин своје учење сматрао за учење Цркве. Према Фотију, Августин то није чинио, бар не у вези с исхођењем Духа Светога. Сваки покушај да филиокве као учење припишемо овом великом западном богослову представљало би анахронизам. Августин, наиме, никада није преправљао никејско-цариградски Символ вере, као што су то учинили Латини у Фотијево време. Дакле, Фотије не критикује Августина, већ каролиншко тумачење Августинове теологије, које јој није било до краја доследно. Јер, када је реч о логици коју Августин следи, ту су се Каролинзи показали као веома верни. „Међутим, они су потпуно занемарили Августинову личну нелагодност везану за модализам, који је нужно имплицирала његова теологија“¹³⁸, а чега је Августин, видимо, био свестан. Корене овакве Августинове теологије можемо препознати у неоплатонизму, а управо су слéдéћи такву логику филиоквисти дошли до тога да исхођење Духа Светог приписују и Сину.

Одлике неоплатонистичке философије дајемо, због карактера рада, само у крупним потезима, стављајући акценат на оне делове који дају своје импликације у тријадологији, а тиме и у пневматологији. Те одлике су следеће. 1) У исту логичку раван ставља се нестворено и створено. 2) Стварање представља чин логичке нужности, јер мора бити да је Једно увек стварало, да ствара и да ће наставити да ствара; а то стварање се дешава еманацијом (преливањем) Једног у створено. 3) Суштина и воља поистовећују се у Једном. Кад се пренесе на план стварања, догоди се да је жеља Једног да ствара једнака његовој суштини (есенцији). Овде се ради о класичном неразликовању теологије и икономије када посматрамо проблем из хришћанске перспективе. 4) Тријада Једно (неузроковани узрок) – нус (узроковани узрок) – светска душа, где Једно без активности, природно, производи нус, а нус заузврат, у сарадњи са Једним, производи светску душу. Дакле, овде имамо субординацију, са једне стране, и двоструко исхођење светске душе, са друге стране.

¹³⁶ Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700. year)*, The University of Chicago,, 1974, 184.

¹³⁷ *Исѡо*.

¹³⁸ Farrell, Joseph P., *Introduction to book Saint Photios — The Mystagogy of the Holy Spirit*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 1987, 41.

Ово учење је послужило као основа Августинове тријадологије, који је желео да направи плодну синтезу богословља и неоплатонизма.¹³⁹ Када овакву логичку поставку применимо на Свету Тројицу, нужно долазимо до тога да Дух Свети мора исходити и од Оца и од Сина. Фотије све ово аргументовано побија у *Окружној посланици* и *Мислитој*. Кренимо од последње неоплатонске поставке. Ако Отац рађа Сина и исходи Духа Светога, а њих двојица заједно исходе Духа Светога, зашто се онда прекида то стварање надаље, пита се Фотије? Ако Отац рађа Сина, а и Син исходи Духа Светога, због чега се не би Дух даље умножавао? Зашто је и ко је одлучио да се тај процес произвођења заустави? Зашто и Дух Свети не исходи још некога четвртог, а тај четврти опет неког петог, и тако у бесконачност? За Фотија је ово враћање на политеизам.

Фотије такође говори и о томе да филиокве имплицира и субординацију у Светој Тројици. Позивајући се на светописамска места, пре свега из Јеванђеља, и тумачећи их, Фотије ставља до знања да постоји јасна разлика у ономе што се зове вечно постојање Свете Тројице, и између онога што представља домострој спасења човека кроз оваплоћеног Сина Очевог, Исуса Христа. Дакле, овде је јасно да Фотије прави разлику између теологије и икономије, и на тај начин даје још један аспект пневматологије.

5. Закључак

Када говоримо о Богу у контексту тријадологије, морамо имати на уму да све оно што у том контексту тврдимо јесте богооткривена истина. То је чињеница благе воље Бога, који жели да се открије човеку. Он му се открио и открива као заједница три Личности: Оца, Сина и Духа Светога — тројица, а један Бог. Три Личности су заједница љубави, заједница у којој Отац, нерођен, из љубави рађа Сина и из љубави исходи Духа Светога. Нерођеност, рађање, исхођење — јесу ипостасна својства, о њима знамо јер је Бог тако хтео. Фотије чврсто стоји на томе. Када сумирамо његову пневматологију, уочићемо да је читава његова аргументација због чега је филиокве богословски могућ у ствари утемељена на логичким поставкама које је до детаља разрађивао. Фотије разматра сваку могућност, све што филиокве може да имплицира. Овај логички поступак није у супротности са откривењем Божјим. За Фотија, наиме, ништа што није богооткривена истина и чињеница није темељ на коме гради своје богословље. Он се у одбрани праве вере (а филиокве свакако није права вера за њега) позива на саборе, на отачко предање. Али то не чини зато што је за њега критеријум истине искључиво и само древност. Он то чини јер све оно што је у Цркви саборно проверено и потврђено јесте у ствари богодоличан и богоподобан акт. Да Дух Свети исходи од Оца, донели су I и II васељенски сабор, а остали сабори су то потврдили. С друге стране, филиокве никада саборно није потврђен. Свакако, на Западу су са-

¹³⁹ Н. г., 20–23

зивани сабори који су исповедали веру да Дух Свети исходи и од Сина, али ово учење никада није и заиста саборно признато.

О Духу Светом Фотије говори у двама равнима: пре векова и у домостроју спасења, тј. у историјској перспективи.¹⁴⁰ То двоје не треба да се меша, и увек треба да се разграничава и има на уму. Неразликовање овог двога, теологије и икономије, доводи до тога да се поједина новозаветна места која говоре о Духу Светом погрешно схватају. То се догодило и с филиоквеом, и Фотије та новозаветна места наводи и тумачи. За њега је веома битно да се чврсто стоји на томе да је Отац узрок, начело и извор Свете Тројице. Уколико устврдимо да поред Оца постоји и други узрок, начело и извор, у опасности смо од политеизма.

Фотије наставља отачко учење о Духу Светом. То настављање није пуко понављање. Сама чињеница да је пред Цркву стављен нови изазов у облику филиоквеа и да се Фотије и те како осврнуо и реаговао на тај изазов, полемичући са њиме, ставља нам до знања да се богословље о Духу Светом с Фотијевим доприносом још јасније искристалисало. Он је дао још једну пневматолошку финесу из перспективе тријадологије и икономије, из перспективе разликовања ипостасних својстава, а у односу на филиоквистичко учење.

Литература

- „An Orthodox Guide to the *Filioque*“, 2008, прегледано 1. 9. 2008. на: http://www.geocities.com/trvalentine/orthodox/workinprog_filioque.html.
- Бертолд, Џорџ, „Максим Исповедник и западна теологија“, *Луча XXI–XXII*, 2006, Никшић, 560–564.
- Брија, Јован, *Речник љавославне теологије*, Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, Београд, 1999.
- Dvornik, Francis, „The Patriarch Photius in the light of recent research“, München, 1958.
- Dvornik, Francis, „Which Councils are Ecumenical?“, 2007, прегледано 26. 11. 2007. на: http://www.orthodoxchristianity.net/articles/Dvornik_whichcouncils.html., постављено 2006.
- Зизијулас, Јован, „Један јединствени извор“, *Вигослов* 23, 2001, Манастир Тврдош, Тредиње, 63–67.
- Зизијулас, Јован, *Од маске до личности*, Октоих, Подгорица, 1999.
- Зизијулас, Јован, „Христос, Свети Дух и Црква“, *Теолошки њоїлеги* I/4, 1991, Београд, 85–101.

¹⁴⁰ Јевтић, Атанасије, „Православно богословље о Светом Духу“, у: *Духовности љавославља*, Храст, Београд, 2001, 8. каже: „То је мисијска или икономијска страна или улога Духа Светога, која показује Његово место и делатност у општем промисаоном плану или Домостроју Божјем, почев од самог стварања света па све до доласка реалности будућег века.“

- Јакшић, Душан, „Св. Фотије патријарх цариградски и његово учење о личном својству Светога Духа“, *Бојословље* 3, 1926, Београд, 219–224.
- Јевтић, Атанасије, „Православни икуменизам“, у: *Православље и екуменизам*, Хришћански културни центар, Београд, 2005, 181–195.
- Јевтић, Атанасије, „Православно богословље о Светом Духу“, у: *Духовности православлѧ*, Храст, Београд, 2001, 5–24.
- Јевтић, Атанасије, „Опасности тријадолошких јереси у савременој теологији“, *Бојословље* 1–2, 1982, Београд, 41–46.
- Јевтић, Атанасије (ур.), *Свешћени канони Цркве*, Православни богословски факултет, Београд, 2005.
- Јевтић, Атанасије, *Фојије ѧајријарх цариградски — живој и дела*, аудио-запис предавања из Патрологије на Богословском факултету СПЦ.
- Kattenbusch, F., „Photius (Life and writings)“, 2007, прегледано 26. 10. 2007. на: <http://www.ccel.org/s/schaff/encyc/encycog/htm/ii.lxiii.htm>.
- Kasper, Valter, *Ne postoje dva Hrista: besede i predavanja*, Beogradska nadbiskupija, Beograd, 2004.
- Лемерл, Пол, „Фотије и класицизам“, *Беседа* 1–4, 1994, Нови Сад, 113–132.
- Ловягинъ, Е. И. „Святѣйшаго патријарха Фотія, архієпископа Константинопольскаго 'Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ'“, *Духовная беседа*, 1866, прегледано 26. 11. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=patrologia.l_02_0005.
- Мајендорф, Јован, *Визанѣјско бојословље*, Плато, Београд, 2001.
- Мајендорф, Јован, *Визанѣјско наслеђе у ѧравославној Цркви*, Епархијски управни одбор епархије жичке, Краљево, 2006.
- Mango, Cyril, „Introduction“, у: *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1958.
- Мейендорф, Иоан, *Введение в святоотеческое богословие (конспекти лекций)*, New York, 1985.
- Острогорски, Георгије, *Истѣорија Визанѣје*, Београд, 1947.
- Pears, R., „Photius“, 2006, прегледано 26. 11. 2007. на: http://www.preteristarchive.com/StudyArchive/p/photius_bibliothecha.html.
- Пеликан, Јарослав, „Богословски узроци раскола између Истока и Запада“, *Вигослов* 13, 2006, Манастир Тврдош, Требиње, 43–56.
- Pelikan, Jaroslav, „The Filioque“, у: *The Christian tradition: A History of the development of Doctrine, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (600–1700 year)*, The University of Chicago, 1974.
- Поповић, Јустин, *Дојмајика ѧравославне Цркве*, I, Задужбина „Свети Јован Златоусти“ Аве Јустина Ћелијског, – Манастир Ћелије, Београд – Ваљево, 2003.

- Радовић, А., „Сједињења и разликовања у Светој Тројици“, у: *Тајна Свѣѣ Тројице ѿ Свѣѣом Гриѣорију Палами*, манастир Острог, 2006, 103–181.
- Роуз, Серафим, *Блажени Авѣусѣин*, Београд – Шиденик, 2008.
- „Свети Фотије“, у: *Исѣина IX/11*, 2004, 86–105 (енгл. оригинал: *The Lives of the Pillars of the Orthodoxy*, Compilation and translation by Holy Apostoles Convent, Buena Vista, Colorado, 1990).
- *Свѣѣо Писмо Нової Завѣѣа*, превод комисије светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 1998.
- Татакис, Василије, *Визанѣијска философија*, Београд – Никшић, 2002.
- Farrell, Joseph P., „Introduction“, у: *Saint Photios—The Mystagogy of the Holy Spirit*, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 1987, 17–57.
- Фотије Цариградски, „Окружна посланица“, у: *Свѣѣѣени канони Цркве*, Београд, 2005, 585–594.
- Свт. Фотїй, патр. Константинопольскїй, „Слово тайноводственное о Святомъ Духѣ“, *Духовная бестѣда*, 1866, прегледано 27. 10. 2007. на: http://tvorenia.russportal.ru/index.php?id=saeculum.vi_x.ph_03_0005.
- ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΜΥΣΤΑΓΩΓΙΑΣ καὶ ΟΤΙ ΩΣΠΕΡ Ο ΥΘΘΣ ΕΚ ΜΟΝΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΙΕΡΟΛΟΓΕΙΤΑΙ ΓΕΝΝΑΣΘΑΙ, ΟΥΤΩΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΕΚ ΜΟΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΙΤΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΕΙΤΑΙ ΕΚΟΠΡΕΥΕΣΘΑΙ. ΛΕΓΕΤΑΙ ΔΕ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΕΙΝΑΙ ΩΣ ΟΜΟΟΥΣΙΟΝ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΜΕΝΟΝ ΔΙ’ ΑΥΤΟΥ, у: Migne, J.-P., *Patrologiae Graecae*, tomus 102.

Milica M. Rakić

Medical School — Zvezdara, Belgrade

Pneumatology of Photius of Constantinople

The author analyses theological and dogmatical considerations on the Holy Spirit by the Patriarch of Constantinople Saint Photius, who was considered in his own time to be a great erudite. This exquisite theologian and scholar is remembered for his convincing response to those who wished to make additions to the Symbol of Faith.

Analyzing Photius' two capital works, *Ecumenical Epistle* to Eastern Patriarchs and *Mystagogy on the Holy Spirit*, the author concludes that we have before us a theologian who, in very difficult political and theological circumstances of cooling relations between East and West, tries to make dialogue with filioquists using logical arguments. Pneumatology of Photius is augmented and enriched on multiple aspects. Speaking of the Holy Spirit, that is—of the Holy Trinity, Photius makes a distinction between theology and economy. Theologically, the Holy Spirit proceeds from the Father, while economically the Spirit is sent by the incarnate Son of God, Christ. Furthermore, Photius produces a long list of scriptural passages which confirm the unitarian procession and sending of the Holy Spirit. Photius then lists all the Roman bishops known to him who have confessed their faith without the *filioque*, and gives catholicity, that is—universal affirmation, as one of the basic conditions for affirmation of a certain theological proposition. However, the author has noticed that the *filioque*, as a lingual problem of Latins and Greeks, has remained unsolved by Photius, which confirms the assumption that the confrontation of eastern and western theologians was caused both by the ignorance of the language and by the ignorance of the theologians who were read and studied as authority in West by the Greek theologians, and vice versa.

In the end of this study the author concludes that person of Photius was being unfairly marked by a large number of western theologians as one of the main causes of schism between Eastern and Western Churches. Photius' determined and at first glance strict argumentation on *filioque* does not turn him into a snide and furious man whose purpose was to cause division. On the contrary, this faithful beacon of Truth and good shepherd tried until the end of his life to explain his theological stance with consensus of the Fathers.

Key words: Holy Spirit, pneumatology, triadology, economy, *filioque*, cause, origin, principle, proceeding.

Датум пријема чланка: 16. 02. 2010.

Датум достављања исправке рукописа: 12. 09. 2010.

Датум прихватања чланка за објављивање: 16. 09. 2010.